

Keywords: semantization, methods of semantization, winged words and expressions.

Сібрук А. В.

Національний авіаційний університет

ІМЕННИКИ *камѣнь, камени~, камыкъ* У ПИСЕМНИХ ПАМ'ЯТКАХ XI – XIV СТОЛІТЬ

У статті розглядаються лексико-семантичні особливості іменників камѣнь, камени~, камыкъ, які зафіксовані у східнослов'янській писемності XI–XIV ст.

Ключові слова: пам'ятки Київської Русі XI – XIV століть, семантика, тематична група, назви каміння.

У східнослов'янських текстах XI–XIV ст. підкреслено значущість дорогоцінного каміння, яке використовувалося для виготовлення ювелірних прикрас і було обов'язковим елементом княжого вбрання та традиційного убранства церков. Носіння різноманітного дорогоцінного та напівдорогоцінного каміння як прикраси тіла та урочистого одягу було престижним в усі часи. Відомості про коштовне каміння, наявні в пам'ятках різних жанрів XI–XIV ст., є важливими для вивчення історії української мови та культури. Семантична реконструкція лексичних одиниць є одним з фундаментальних напрямів історико-лексикологічних досліджень. В україністиці актуальним є вивчення окремих лексико-семантичних груп слів, зафіксованих у східнослов'янських текстах XI–XIV ст., оскільки дослідження давньоруського лексичного фонду та реконструкція семантики окремих найменувань надзвичайно важливі для простеження історії української мови, літератури та культури. Основним джерелом даного дослідження стали писемні пам'ятки мови давньоруського періоду. Мета статті – визначити семантику іменників *камѣнь, камени~, камыкъ*.

Н. Ф. Клименко відзначає, що “історичність лексичного значення зумовлюється тим, що мова, в якій живе слово, є історичною, безперервно змінюваною реалією” [4, с. 56]. Звернення до писемних та археологічних матеріалів виявляє, що вже в XI ст. у різних регіонах на території Київської Русі набуло поширення різноманітне коштовне каміння, як-то: діамант, сапфір, смарагд, топаз та багато інших. В описах коштовних каменів автори літописних записів досить часто обмежуються як збірною назвою словосполученням *драгыи камѣнь*. До загальних назв, що означають „тверду гірську породу у вигляді суцільної маси або окремих шматків, що не кується й не розчиняється у воді” [СУМ, IV: 83], належать синонімічні іменники *камѣнь, камени~, камыкъ*.

Стел. камы, род. в. камене зводиться до псл. **кату*, яке сягає іє. **кат* “скеля”. Досліджуваний іменник пов'язують з іє. **a^eket-*, який зіставляється

із сскр. *ástan-* “камінь”, а також іє. **kfmen* [Преобр., I: 288–289; Ф., I: 173–174; ЕСУМ, II: 359; ЭСБМ, IV: 222].

О. С. Ахманова відзначає, що „починаючи опис слова, дослідник перш за все шукає його номінативне значення, те значення, яке безпосередньо направлене на предмет” [3, с. 93]. Назви *камһнь* і *камени~* багаторазово зафіксовані пам’ятками XI–XIV ст. Контекст указує на природні властивості матеріалу – твердість: “и создание "ко единһмь *каменемь*” [XI, ЖММ, 33]; “сзда бо тврди *камени#*” [XI, ГА, арк.293 г]; “то *камене* възъпиять” [XII, Повч. ФП, 434]; “съ многымь *камени~мь*” [XII, Іерем., 7]; “*камень* оугльный” [XII, Іов., 123]; “въствьна же не на *камене*” [XII, Похв. КМ, 163]; “въ камене вбратис#” [XII, МСК, 11]; “лһпше естъ *камень* долоти” [XII, МДЗ, 396]; “^вали *камень* ^ гроба” [XII, Зл., 5]; “создати клһти ^ мһстьяго *камһни*” [XIII, ЖС, 125]; “^валить намь *камһнь* ^ двери гроба” [*1283, ЄС, 55]; “иже созда храмину свою на *камени*” [*1283, ЄС, 103]; “прилһпшо (к) *камению*” [XIV, ЖПН, 65]. Зі значенням “дорогоцінний камінь” слова *камһнь*, *камени~* виявлені в пам’ятках XII–XIV ст. “Історія іудейської війни” Флавія Полонського, “Синайський патерик”, “Девгенієве діяння”, Галицько-Волинський літопис, “Сказання про Індійське царство”, “Сказання про Вавилон”: “И охабившеса имь, *камениемь* и стрелами бьяху дһлающих” [XI, Флавій, арк. 662 зв.]; “И се въземь и *камень* давь, приде къ женһ, радуя ся” [XII, СП, 324]; “*камень* мьногоцһньнь” [XII, СП, 328]; “*камения* дһля многоцһньнаго” [XII, СП, 328]; “собра драгаго злата аравитцькаго и *камения* драгаго многоцһннаго” [XIII, ДД, 38]; “грива же у него плетена драгимь *камениемь*” [XIII, ДД, 46]; “и драгаго *каменья* възять” [XIII, ЛГВ, 236]; “драгий *камень* видится” [XIII, СкЦ, 398]; “драгый *камень*” [XIII, СкЦ, 398]; “И възша *камень* великих числомь 20 донести цареви” [XIV, СкВ, 52]; “и *камене* драгое и жемчюгь великий” [XIV, СкВ, 54]. Контекст засвідчує, що аналізовані лексеми переважно виступають з означеннями, які акцентують їх коштовність: *мьногоцһньнь*, *бесценный*, *драгыи*.

Подальший семантичний розвиток досліджуваних найменувань ішов шляхом спеціалізації периферійних значень. Коштовне каміння було невід’ємною частиною княжих прикрас та урочистого одягу, важливим елементом обрамлення церковних стін, оправ ікон та книг. За словами М. Я. Аристова, “різноманітні речі прикрашали дорогоцінним камінням; перевагу надавали великим перлам. Перлами та коштовним камінням прикрашали наші пращури престоли в церквах, ікони, хрести” [1, с. 129].

На позначення оздоблення дорогоцінним камінням таких прикрас, як пояс, ланцюжок і перстень словотвірний варіант *камени~* зафіксований у Київському літописі, “Словах і повчаннях Кирила Туровського”, “Девгенієвому діянні”: “и по"сь златомь. оустрои *каменьемь* оусвһти” [*1175, ЛК, ст.582]; “пленица златы, растворены жьньчюгомь, съ многоцһньнымь *каменьемь*” [XII, КТур, 158]; “жуковины многоценны с драгимь *камениемь* и жемчюгомь” [XIII, ДД, 56]. У значенні “оздоби з

дорогоцінного каміння на обладунку, одязі” слово *камени~* наявне в пам’ятках XIII–XIV ст. “Девгенієве діяння” та “Ходіння на Флорентійський собор”: “На отце моемъ брони златы и шеломъ златъ з драгимъ *камениемъ* и жемчюгомъ сажень” [XIII, ДД, 54]; “20 кожуховъ, шиты сухимъ златомъ з драгимъ *камениемъ* и жемчюгомъ” [XIII, ДД, 58]; “и риз драгихъ множество с *камениемъ*, и съ златомъ” [XIV, Ход. ФС, 476]. Як і в наведених вище ілюстраціях, аналізовані лексеми характеризує сполучуваність з такими прикметниками, як *драгыи* та *многоцѣнньныи*.

Під час дослідження виявлено одиничний випадок уживання найменування *камени~* в тексті XIII ст. “Девгенієве діяння” при описі оздоблення шатра: “а по шатру златомъ и сребромъ и жемчюгомъ украченъ и драгимъ *камениемъ* украшенъ” [XIII, ДД, 32]. В Іпатіївському та Лаврентіївському літописах зафіксовано той факт, що дорогоцінне каміння прикрашало церкви міст Володимира, Доголюбова, Смоленська, Переяславця, Суздаля, поселень Галицько-Волинського князівства [ПСРЛ, I: ст. 463; ПСРЛ, II: ст. 511-512, 922-923].

Описи оздоблення церков із використанням лексем *камѣнь* і *камени~*, переважно зі згаданими вище означеннями, наведені в таких різножанрових текстах XI–XII ст., як “Слово про закон та благодать” митрополита Іларіона, “Повість врем’яних літ”, “Житіє Костянтина-Кирила”, “Шестиднів” Іоана екзарха болгарського, “Повість про Андрія Боголюбського”, Суздальський, Радзивілівський літописи та ін.: “иже дом Божии великыи святыи его Премудрости създа* [...] юже съ всякою красотою украси: златомъ и сребромъ, и *камениемъ* драгимъ, и съсуды честными” [XI–XII, Сл. Ілар., 50]; “показати имъ церковную красоту [...] и паволокы и *камѣнье* драгое” [XII, ПВЛ, 90]; “храмины утворены златомъ и сребромъ и *камениемъ* драгимъ” [XII, ЖКК, 32]; “и узрѣвъ полаты высоки и церкви, издобрены без года *камениемъ* и древомъ и шаромъ” [XII, Шестид. Іо. Екз., 192]; “створи церковь сию [...] украси ю иконами многоцѣнньными, златомъ и *камениемъ* драгимъ” [XII, АБ, 206]; “и ерусалимъ златъ с *камѣньи* драгими” [XII, АБ, 206]; “изъ Ц(а)р#града· и вкова в нуболе трии дес#ть гривень золота· кромѣ серебра·и *камень*” драгаго” [*1154, ЛС-1, ст. 346]; “златом же и *каменьс(м)* драгимъ·и женчугомъ оукраси ю·иконами безцѣнньными” [*1175, ЛС-1, ст.367]; “В то же лѣто созда быс(ть) ц(е)ркви с(вя)тые Б(огоро)д(и)ци [...] и драгимъ *каменьемъ* бес числа, и *сосуды* ц(е)рк(о)вными, и верхъ ея позлати” [*1160, ЛР, 130].

Іменники *камѣнь*, *камени~* з периферійним для них значенням “прикраса оправи ікони” наведені в Київському, Суздальському, Галицько-Волинському літописах та “Повісті про Тохтамиша”: “икону с(т)оh Б(ц)и [...] проче *камени* дорогого. и великого жемчюга. оукрасивъ постави ю въ цр(к)ви своеи” [*1155, ЛК, ст.482] “и чюдны(х) иконъ золотомъ кованы(х). и *камень~(м)* драгимъ” [*1185, ЛС, ст.392]; “Украси же иконы, еже принесе ис Кыева, *каменьемъ* драгимъ” [XIII, ЛГВ, 284]; “икону пресвятыя Богородица

окова сребром с камениемъ дорогым” [XIII, ЛГВ, 346]; “и кресты честныя и иконы чюдные одрашя, украшеня златомъ и сребромъ и женчюгом и бисеромъ, и камениемъ драгымъ” [XIV, Пов. Тохт., 198]. З. Д. Попова зауважує, що “феномен підтексту створено в результаті додумування тих ідей, що виражені в тексті словесно; контекст – це передумова до висловлюваного, висновки, розуміння станів і дій. Відсутність словникового вираження підтексту дозволяє відновлювати і додумувати його по-різному, у залежності від напряму думки читача” [2, с. 6]. За допомогою контексту виявлено, що на позначення прикраси оправы християнської книги уживання цього слова ревербероване в тексті XII ст. “Житіє і чудеса св. Миколая Мирлікійського”: “Евангелие злато съ камениемъ драгымъ украшено” [XII, ЖММ, 35].

Словотвірний варіант камыкъ зі значенням “дорогоцінний камінь” зафіксований у таких пам'ятках Київської Русі, як “Хроніка Георгія Амартола”, “Повість про Варлаама та Іоасафа” та пролог “Лобковський”: „на камыцѣ соуща на перьсхъ архирѣ~ви ... бываше нѣко~ сі"ни~” [XI, ГА, арк.175 г]; “камыкъ сей многоцѣнный” [XI–XII, Варл., 128]; “и шьдъ на торгъ пристоупи къ сребродавчу. и ре(ч) хощещи ли коупити камыка сего” [СДРЯ, IV: 198]. Сема ‘перси (груди)’ актуалізує лексичне значення слова.

Р. *камень*, стар. *камык*, твер. *кама* в XIX ст. мали значення “загальна назва будь-якої твердої копалини, окрім чистих металів або крушця, королька”, і окремо виділяються словосполучення: *камень цѣнный, честной, дорогой, драгоценный, самоцветный* із роз'ясненням, що такі використовуються в одязі, на прикрасі [Даль, II: 130]. Досліджувані слова вживаються в сучасній українській та інших слов'янських мовах: укр. *камінь* “тверда гірська порода у вигляді суцільної маси або окремих шматків, що не кується і не розчиняється у воді” [СУМ, IV: 83], р. *камень* “будь-яка тверда гірська порода” [ССРЛЯ, V: 726], блр. *камень* “камінь” [РБСл, I: 342], п. *kamiennje* “каміння” [ПУС, I: 376], ч. *kámen* “камінь” [ČRSI, I: 275], слц. *kameň* “тс.” [РСлцСл, 1989: 200], болг. *камък* “тс.” [УБС, 2001: 99], м. *камен* “тс.” [УМС, 2008: 117].

Отже, іменники *камѣнь, камени~*, *камыкъ* – словотвірні варіанти – утворюють тематичну групу “родові назви коштовного каміння”. Ці найменування мають індоєвропейське коріння. Розмежовуючи загальні значення “тверда гірська порода” та “коштовне каміння”, варто виділити в останньому такі периферійні значення, як “прикраса церкви”, “прикраса оправы ікони”, “прикраса одягу” та ін. Виявлено, що описані лексеми вжиті в східнослов'янських текстах XI–XIV ст. на позначення будь-яких видів коштовного каміння. У процесі історичного розвитку склад тематичної групи істотно не змінився. Досліджувані слова успадковані сучасними слов'янськими мовами, але доля їх різна: більшість слов'янських мов адаптували основи *камѣнь, камени~*, тоді як продовження *камыкъ* притаманне лише болгарській.

Л і т е р а т у р а :

1. *Аристов Н. Я.* Промышленность Древней Руси / Николай Яковлевич Аристов. – Біла Церква : Пшонківський О. В., 2010. – 258 с.
2. *Аспекты лексического значения* / [ред. З. Д. Попова]. – В. : Изд-во Ворон. ун-та, 1982. – 160 с.
3. *Ахманова О. С.* Очерки по общей и русской лексикологии / Ольга Сергеевна Ахманова. – М. : Гос. уч.-пед. изд-во, 1957. – С. 71-108.
4. *Клименко Н. Ф.* Формалізовані основи семантичної структури лексики / Н. Ф. Клименко, М. М. Пещак, І. Ф. Савченко. – К. : Наук. думка, 1982. – 250 с.

С л о в н и к и :

Даль – Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка : в 4 т. / В. И. Даль. – М. : АСТ, 2006.

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови : в 7 т. / [редкол. О. С. Мельничук та ін.]; АН УРСР, Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні. – К. : Наук. думка, 1983–2006.

Преобр. – Преображенский А. Г. Этимологический словарь русского языка : в 2 т. / А. Г. Преображенский. – М. : ГИС, 1958–1959.

ПУС – Польсько-український словник : в 3 т. / [редкол. А. І. Генсьорський, Л. Л. Гумецька та ін.]. – К. : АН УРСР, 1958.

РБСл – Русско-беларусский словарь : в 2 т. / [ред. К. К. Атрахович]. – 2-е изд., доп. – Минск : БСЭ, 1982.

РСлцСл – Русско-словацкий словарь / [редкол. В. Доротьякова, М. Филкусова и др.]. – М. : Русск. яз. ; Братислава : Словен. пед. изд-во, 1989. – 747 с.

СДРЯ – Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.) : в 10 т. / [редкол. Р. И. Аванесов, В. Б. Крысько и др.]. – М. : Русск. яз., 1988–2008.

ССРЛЯ – Словарь современного русского литературного языка : в 17 т. / [редкол. С. Г. Бархударов и др.]. – М.–Л., 1954.

СУМ – Словник української мови : в 11 т. / [редкол. І. К. Білодід та ін.]. – К. : Наук. думка, 1970–1980.

УБС – Українсько-болгарський словник = Украинско-български речник : Близько 20 000 слів / [уклад. К. К. Потапенко]. – К. : Либідь, 2001. – 288 с.

УМС – Українсько-македонський словник : 20 тис. загальноживаних слів / [редкол. О. С. Онищенко та ін.]. – К. : Укр. м.-інф. фонд, 2008. – 328 с. – (серія “Словники України”).

Ф. – Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : в 4 т. / Макс Фасмер. – М. : Прогресс, 1986–1987.

ЭСБМ – Этымалагічны слоўнік беларускай мовы : в 11 т. / [рэд. Г. А. Цыхун]. – Мн. : Акадэмія навук БССР (Беларусі), 1978–2006.

SRSI – Slovensko-ruski slovar = Словенско-русский словарь / [sost. J. Kotnik]. – Ljubljana : Državna založba Slovenije, 1950. – 735 s.

Д ж е р е л а і л ю с т р а т и в н о г о м а т е р і а л у :

АБ – Повесть об убиении Андрея Боголюбского // БЛДР. – СПб. : Наука, 1997. –

Т. IV. – С. 206-217.

Варл. – Повесть о Варлааме и Иоасафе // Повесть о Варлааме и Иасафе. Памятник древнерусской переводной литературы XI–XII вв. – Л. : Наука, 1985. – С. 112-267.
ГА – Истрин В. М. Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе : [текст, исслед. и словарь] / Василий Михайлович Истрин // Изд. ОРЯС. – 1920–1930. – Т. I–III.

ДД – Девгениево деяние // ПЛДР. – М. : Худож. лит., 1981. – Вып. III. – С. 28-65.

ЄЄ – Євсевієве Євангеліє / [вид. підгот. Г. П. Арполенко, З. Г. Козирева, Г. І. Лиса та ін. ; відп. ред. В. В. Німчук]. – К. : Київський славіст. ун-тет, 2001. – 320 с. – (Пам'ятки української мови XIII ст.).

ЖКК – Житие Константина-Кирилла // БЛДР. – СПб. : Наука, 1997. – Т. II. – С. 22-65.

ЖММ – Житіє и чудеса св. Николая Мирликійскаго // ПДПИ. – СПб., 1881. – № 34. – С. 27-78.

ЖПН – Житие преподобного Нифонта. Из рукописи, принадлежащей кн. П. П. Вяземскому // Изд. ОЛДП. – 1879–1885. – Вып. I–III.

ЖС – Житие св. Саввы освященного, составленное св. Кириллом Скифопольским в древнерусском переводе // Изд. ОЛДП. – СПб., 1890. – № 96. – С. 1-533.

Зл. – Слово Іоанна Златоустаго на воскресеніє // ПДПИ. – СПб., 1908. – С. 1-26.

Іерем. – Повість прор. Іереміи // УС. – С. 1-7.

Іов. – Чтеніє и память св. Іова // УС. – С. 121-124.

КТур – Слова и поучения Кирилла Туровского // БЛДР. – СПб. : Наука, 1997. – Т. IV. – С. 142-205.

ЛГВ – Галицко-Волынская летопись // БЛДР. – СПб. : Наука, 1997. – Т. V. – С. 184-357.

ЛК – Летопись Киевская // ПСРЛ. – М. : Яз. русск. культуры, 1998. – Т. II : Ипатьевская летопись. – С. 284-711.

ЛР – Радзивилловская летопись // ПСРЛ. – Л. : Наука, 1989. – Т. XXXVIII. – 162 с.

ЛС – Суздальская летопись по Лаврентьевскому сп. 1377 г. // ПСРЛ. – М. : Яз. русск. культуры, 1962. – Т. I : Лаврентьевская летопись. – 289–488 с.

МДЗ – Моление Даниила Заточника / ПЛДР. – М. : Худож. лит., 1981. – Вып. II. – С. 388-399.

МСК – Мученіє святого Климента, папы римскаго // Соболевский А. И. Житие святых по древнерусским спискам. – ПДПИ. – СПб., 1903. – С. 7-16.

ПВЛ – Повість временныхъ лѣт // БЛДР. – СПб. : Наука, 1997. – Т. I : Лаврентьевская летопись. – С. 62-315.

Пов. Тохт. – Повесть о нашествии Тохтамыша // БЛДР. – СПб. : Наука, 1997. – Т. VI. – С. 190-205.

Повч. ФП – Поучения и молитва Феодосия Печерского // БЛДР. – СПб. : Наука, 1997. – Т. I. – С. 434-455.

Похв. КМ – Похвальное слово св. Кириллу и Мефодію первоучителямъ славянскимъ // УС. – С. 159-167.

ПСРЛ – Полное собрание русских летописей. – СПб.–М. : Яз. русск. культуры, 1843–1998.

СкЩ – Сказание об Индийском царстве // БЛДР. – СПб. : Наука, 1997. – Т. V. –

С. 396-401.

Сл. лар. – Слово о законе и благодати митрополита Илариона // БЛДР. – СПб. : Наука, 1997. – Т. I. – С. 26-61.

СП – Из Синайского патерика // БЛДР. – СПб. : Наука, 1997. – Т. II. – С. 312–329.

Ход. ФС – Хожение на Флорентийский собор // БЛДР. – СПб. : Наука, 1997. – Т. VI. – С. 464-487.

Шестид. Ю. Екз. – Из “Шестиднева” Иоанна Экзарха Болгарского // ПЛДР. – М. : Худож. лит., 1980. – Вып. II. – С. 184-194.

Сибрук А. В. Существительные камѣнь, камени~, камыкъ в письменных памятниках XI–XIV веков.

В статье рассматриваются лексико-семантические особенности существительных камѣнь, камени~, камыкъ, которые зафиксированы в восточнославянской письменности XI–XIV вв.

Ключевые слова: памятники Киевской Руси XI–XIV веков, семантика, тематическая группа, названия камней.

Sibruk A. V. Nouns камѣнь, камени~, камыкъ in written language of XI–XIV centuries.

In the article we examine lexical and semantics elements of nouns камѣнь, камени~, камыкъ, which are fixed in written language of XI–XIV centuries.

Keywords: texts of Kyiv Russ of XI – XIV, semantic, thematic group, names of stone.

Смаль О. Л.

**Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова**

ПРО ПОХОДЖЕННЯ НАЗВ ОДНІЄЇ ІСТОРИЧНОЇ МІСЦЕВОСТІ ЛІВОБЕРЕЖЖЯ КИЄВА

Стаття присвячена історико-лінгвістичному аналізу київського мікротопоніма Позняківщина (Позняки). У статті розглядається історія виникнення всіх назв цієї історичної місцевості, мотивація їх найменування, їх словотвірна модель, а також походження прізвища Позняк.

Ключові слова: мікротопонім, патронім, основа, атрибутивний, історико-лінгвістичний аналіз.

Дослідження топонімів будь-якої території не може бути ізольованим. Іноді десятки, сотні географічних об'єктів в одному регіоні або в кількох країнах носять ідентичні назви або найменування з подібною основою. Мікротопоніми лівого берега Києва не є виключенням: деякі повторюються не тільки на території Славії, а й на Правобережжі Києва. Серед таких назв, що трапляються на правому (були предметом дослідження науковців І. М. Железняк, О. П. Карпенко.) та лівому берегах Дніпра м. Києва: *Берківці*, ур., с., х. [11, с. 50-55] – *Берківщина*, ур. (Нові Позняки); *Бессарабська*, пл. – *Бессарабочка*, іст. місц. (Осокорки), *Бессарабочка*, куток (с. Позняки); *Лиса*,